

ЗА ПРОИЗХОДА НА КОМИТАТИТЕ В РАННОСРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА И НЯКОИ ПРОБЛЕМИ, СВЪРЗАНИ С ТЯХ

Николай Хрисимов

ON THE GENESIS OF THE KOMITATS IN EARLY MEDIEVAL BULGARIA AND SOME PROBLEMS CONNECTED WITH THEM

Nikolay Hrissimov

Abstract: *The article gives a critical review of previous views on the origin of komitats as administrative units in the Early Medieval Bulgarian State. Among the Bulgarian researchers, the opinion of their Byzantine origin prevailed, while the only Western researcher dealing with the problem, T. Washilewski, advocated the thesis of their relationship with Western Europe, as suggested by some of the conclusions of I. Venedikov. It is concluded that at the beginning of the 9th century, when Bulgaria expanded its territory to almost double its previous size, its population was multiethnic and already had direct neighbors in the face of Byzantium and the Frankish state, it needed a new administrative division. The issue of administrative division of the two states was resolved in two fundamentally different ways. In search of ways to solve the problem, the Byzantine theme system and the marks of the Frankish state were created. Between komitats and the theme system the similarities are only formal, whereas the comparison with the marks proves to be much more productive. In this case, similarities are found with regard to their location, the way they were founded, the powers and the way of appointing their governors, as well as the names and authorities of the governors. The presence of komitats on the northern and western borders of the Early Medieval Bulgarian state was established, but not in the direction of Constantinople. These parts are directly subordinate to the central government, and this division of "inside" and "out" is characteristic of both early-medieval Bulgaria and the Frankish state of that period.*

The possibility that the Boritarkans were an intermediary between the central authority and the komitats is rejected, and on the basis of the source data it is suggested that they were directly subordinated to the komits. On the basis of examples, the possibility of Sredetz been also a center of a komitat is discarded as well.

Keywords: *First Bulgarian Empire, Byzantium, Frankish state, komitats, marks, administrative units, comes, komit.*

Не знаем кога точно идва на власт кан Крум (ок. 796 – 814), но в началото на управлението си той заварва българската държава стабилизирана. Новата ситуация предполага и промяна във вътрешното устройство на страната. Кан Крум въвежда ново законодателство (**ГИБИ 1964**, 310), валидно за всички поданици на държавата, заменящо дотогавашното племенно право (**Милкова 1982**, 242; **Андреев, Милкова 1993**, 27 – 29; **Божилков, Гюзелев 1999**, 140). Заедно с това са администрирани и новозавладените от Византия територии, като добър пример в това отношение дава Хамбарлийският надпис (**Бешевлиев 1992**, 186 – 193). Явно от ново вътрешно администриране се нуждае цялата държава, като това ще бъдат комитатите (**История на България 1981**, 179 – 180). Най-ранното сигурно сведение за подялбата на българската държава на комитати (10 на брой) дава Хинкмар за годината 866 (**ЛИБИ 1960**, 287). Появата им на българска територия трябва да се търси най-общо във времето, между изсичането на Хамбарлийския надпис и сведението на Хинкмар трябва най-общо да се търси появата им на българска територия.

В христоматийната си „История на българската държава през средните векове“ Васил Златарски споменава само мимоходом за съществуването на комитати, разглеждайки бунта на боилите след покръстването (**Златарски 1927**, 45, 51). По-нататък, във връзка с появата на политическата сцена на Комитопулите, той се спира по-подробно на проблема за произхода на названието. Разглеждайки контекста на споменаване, той приема, че лексемата не е употребена във византийското си значение (**Златарски 1927**, 634), а в основата ѝ стои „обща старославянска дума **къметъ**, която означава „знатен, именит човек“, който заемал видно място в обществото, а оттука и във войската“ (**Златарски 1927**, 635).

Едва през 70-те години на XX век проблемът за вътрешното устройство на Първото българско царство предизвиква по-голям интерес и започва да навлиза в разработките на изследователите. Така в монографията си „Средновековната българска държава (уредба, характеристика, отношения със съседните народи)“ Христо Коларов наред с проблемите на управлението на държавата и нейните представители и структури, място е отделено и на проблема с комитатите. Според него началото на вътрешното реформиране на държавата е поставено от Крум, но реално е осъществено от Омуртаг и неговите наследници на престола (**Коларов 1977**, 7 – 8). Според тази реформа държавата била разделена на области, наречени комитати, които били поверени на комити, назначени от владетеля и осъществяващи административно-гражданското им управление, а най-висшите им военни ръководители били тарканите. По-малките административни единици били жупи, управлявани от жупани. Хр. Коларов смята, че точният брой на комитатите не може да бъде установен и се променял според териториалните промени на държавата, но заедно с това определя съществуването на следните ко-

митати: Дунавско-Тиски, Белградски, Браничевски, Видински, Средецки, Деволски, Дръстърски, Днепърски и др. Според автора „те заобикаляли като венец българските земи в Мизия и Тракия, отделени в главна, самостоятелна единица, известна под името „Центъра“ или „Вътрешната област“. Комитатите имали значение не само на административни области, но и на „гранични прегради, които поемали първи ударите на външния неприятел и само при невъзможност да се справят с наличните си сили била ангажирана централната войска“ (Коларов 1977, 8).

Първи конкретно предложение за времето на поява и същността на комитатите прави големият полски медиевист и познавач на южнославянската и в частност българската история, Тадеуш Вашилевски (Wasilewski 1978. Същото на български език: Василевски 1997, 48 – 54). Според него българските комитати се появяват паралелно с християнизирването на държавата и споменатият в *Responsa Nicolai ad consulta Bulgarorum „non bonam vos eis legem“* се отнася за това ново административно деление, а не толкова до ограниченията, налагани от християнството (Wasilewski 1978, 85). Според него териториите на отделните комитати съвпадат с тези на църковните епархии, като косвени данни за това открива в някои житийни текстове, без да се позовава на конкретни. По този начин църковната организация се налага над политическата култура и това, според автора, е характерно не само за българската държава (Wasilewski 1978, 86 – 87). Това от своя страна, според Т. Вашилевски, позволява да се намери броя на комитатите, отговарящи на броя на епархиите (Wasilewski 1978, 87). За полския изследовател моделът на комитатите може да се търси в съседните райони, разположени по периферията на Франкското кралство – Бавария, Карантания и Фриули (Wasilewski 1978, 87).

Паралелно с Т. Вашилевски в България за първи път на преден план е изведен въпросът за военното и административното устройство на ранносредновековната българска държава от Иван Венедиков (Венедиков 1979). Според него първият създаден комитат е средецкият. На база косвени разсъждения авторът стига до идеята, че този комитат е учреден от кан Крум, с предположението, че местният византийски управител е носил титлата комит и тя е възприета от българите и от новия местен управител (Венедиков 1979, 77 – 80 и по-специално 80). За произхода на титлата на няколко места авторът посочва, че на латински комит и комитат означават съответно граф и графство (Венедиков 1979, 56, 65). Заедно с това И. Венедиков акцентира върху запазването на късноримската титла *comes* (pl. *comites*) и във Византия, където с нея са титулувани военният ръководител на тема Опсикион (κόμις τοῦ Ὀψικίου) и този на южна Италия и Сицилия, като поставя ударение на това, че в тема Опсикион в края на VII в. са заселени голям брой балкански славяни. И ако за латиноговоряща Италия използването на тази титла за И. Венедиков е обяснимо, то това не е така за вътрешността на Византия,

каквато е тема Опсикион. На това той се опитва да даде обяснение, което сам приема за незадоволително – че вероятно думата е била употребявана и в старата провинция Тракия, откъдето произхождат заселените в Опсикион славяни. На тази база той приема, че титлата е с византийски произход (**Венедиков 1979**, 65 – 66), но заедно с това отбелязва, че в надписите думата вместо да се изписва като *κόμης* в номинатив се изписва като *κόμητος* (**Венедиков 1979**, 66).

Във връзка с проблемите на централизма и рационализма в Първото българско царство Георги Николов също обръща внимание на някои проблеми свързани с комитатите. Той отбелязва, че комит е една от малкото византийски титли, които проникнали и се утвърдили в българската административна система през IX – X век (**Николов 2005**, 89 – 90), като началото на новото администриране на българските територии е започнало още при кан Крум (**Николов 2005**, 91). Специално внимание заслужава наблюдението му, че в някои случаи комитите управлявали компактни маси небългарско население (предвид византийското население, преселено отвъд Дунав) (**Николов 2005**, 90).

Ново, обобщаващо изследване по проблема за комитатите се появява почти 30 години след това на И. Венедиков. Негов автор е Живко Жеков. В монографията му „България и Византия. Военна администрация VII – IX в.“ водещ акцент се явяват именно комитатите. Той приема, че най-ранното (макар и спорно датирано) сведение, даващо информация за наличието на комитати в българската държава, е това за заселените в „България отвъд Дунав“ византийски пленници и бунта им срещу местната власт, начело с *κόμης* (**ГИБИ 1964**, 156 – 157 (Лъв Граматик); **ГИБИ 1964**, 172 (Псевдо-Симеон); **ГИБИ 1965**, 136 – 137 (Продължител на Георги Монах); **Жеков 2007**, 255 – 256)¹. На база това свое допускане авторът се опитва да датира сведението, а оттам и появата на комитатите в ранносредновековна България. За датирането на сведението, съмнявайки се в достоверността на споменатите в него български владетели Владимир и Михаил Българина, той се опира на другия споменат владетел – византийския император Теофил (813 – 842) и отнася събитието към първите години от управлението на кан Пресиян (**Жеков 2007**, 256). Базирайки се в анализа си на това сведение и разглеждайки в ретроспекция събитията и управлявалите през периода български владетели, той стига до заключението, че появата на комитатите трябва да бъде отнесена към управлението на кан Омуртаг (814 – 831) (**Жеков 2007**, 256 – 257). Като доказателство за това приема въстанието на тимочаните (**Жеков 2007**, 257), като според него въвеждането на комитатите са причи-

¹ Трябва да се има предвид, че въпросното сведение произхожда от творби на историци от кръга на император Константин Багрянородни, чиято достоверност на информацията за българите е силно изопачена и е превърната в легендарна. Вж. например неидентифицируемия, присъстващ в същия пасаж *Μιχαήλ Βουλύργου*. Вж. **ГИБИ 1964**, 156 (Лъв Граматик).

ните (и повода) за отцепването им (Жеков 2007, 258), а под термина *rectores* в *Annales regni Francorum* трябва да се разбират „комеси“ (Жеков 2007, 258, 259, 260)². Според него независимо, че Хинкмар споменава десет комитата, това не означава, че всички те са създадени едновременно, а явно става дума за постепенен процес (Жеков 2007, 257–258). Според Ж. Жеков тезата на И. Венедиков, че първият основан комитат е този на Средец, е неоснователна, тъй като липсват сведения за византийски комеси на Балканите, а другата позиция на комес във византийската войска е командир на отряд със състав между 150 и 400 души, което е твърде нисък ранг за командир на такъв стратегически разположен град (Жеков 2007, 260–261).

Според тезата на Ж. Жеков съществува пряка връзка между българската военна активност на североизток и появата на първите комитати. Заселените в отвъддунавските български земи ромеи от една страна увеличават населението на тези рядко населени територии, и заедно с това служат като буфер срещу настъпващите от изток печенеги и маджари, но от друга страна – създават и проблеми като най-сериозният, според него, е разпространението на християнството (Жеков 2007, 261–264). Според тезата на автора един от възможните начини тези територии да останат под контрола на централната власт е формирането на комитат с цел контролирането на заселените там ромеи и лоялността им към държавата (Жеков 2007, 264). При това положение, според него, създаването на такъв комитат трябва да се отнесе преди началото на кампанията към р. Днепър, в която загива и копана Корсис (вж. Бешевлиев 1992, 227–229, № 59), както и преди похода срещу Тома Славянина. Според Ж. Жеков походът срещу Тома Славянина изисква специална подготовка в тил, за да не се наложи на българските войски да воюват едновременно на два фронта. Авторът, приемайки, че въстанието на Тома започва през 819–820 г., а Омуртаг се намесва през 823 г., смята че през това време Византия не може да води активна външна политика и е удобно време за военна кампания на североизток, при чиято подготовка е формиран въпросният комитат (Жеков 2007, 264). Според тази теза подготовката за похода срещу Тома Славянина започвала с построяването на аула при река Тича, служещ като изходна база за настъплението на юг. А построяването на този аул, според автора, е датирано сравнително точно 821–822 г. Според него тази дата може да се приеме като *terminus ante quem* за начална за организирането на комитата контролиращ делтата на р. Дунав, т. е. формирането му в периода 818–821 г., като този комитат се явява и модел при създаването на следващите (Жеков 2007, 264).

За генезиса на комитатите като система Ж. Жеков не заема категорична позиция, като оправдава това с липсата на конкретни данни в изворите

² По-нататък, може би под влияние на споменаването на комес у Лъв Граматик в коментираното сведение за преселените ромеи отвъд Дунав (вж. ГИБИ 1964, 156), авторът навсякъде в текста си нарича комитите „комеси“.

за заимстване на институционални модели от съседни държави. Заедно с това е направено и сравнение с възможните източници на модела (**Жеков 2007**, 279). При степните империи (тюрки, авари и хазари), в изследването му не са открити допирни точки (**Жеков 2007**, 280–281). Близостта на комитатите с франкските графства, заради възможен латински произход на думата комит, е приета за нереална, като по същия начин се приема и заради разликата в бита на водещите елементи в двете държави – прабългари и франки, съответно номади и уседнало население, допълнени с почни липсващите контакти между двете държави преди управлението на кан Омуртаг (**Жеков 2007**, 281). Византийското влияние, и в частност на темната система, е открито в принципите, които се налагат – разполагането на военни части в комитатите, но заедно с това са отчетени и големите разлики във функциите на комитите с тези на темните стратегии (**Жеков 2007**, 282).

Татяна Славова в обобщаващата си монография за ранносредновековният български владетел и държавната администрация на Първото българско царство, още в самото начало на прегледа на данните за комитите отбелязва, че това е „сигурна гръцка титла“ и още в заглавието на параграфа я маркира като *κόμης* (**Славова 2010**, 153). Направен е преглед на всички познати от изворите споменавания на комити (**Славова 2010**, 155) и на база описанията на функциите им според текстовете е направен опит да бъдат охарактеризирани задълженията им в ранносредновековната българска държава. Заедно с това, при този преглед, се забелязва, че авторката смесва функциите на комеса като управител на област и комеса като командир на банда във византийската армия (**Славова 2010**, 156–157). Прегледът на употребата на лексемата в преводни, старобългарски текстове във варианти *комисъ*, *комии*, *комитъ*, предимно в житийната литература, показва че замества най-вече префект на провинция, стоящ в оригиналите текстове, като заедно с това преводът на патрикий като *комисъ*, а веднъж даже и като *къназъ*, допълнително потвърждават високия му статус (**Славова 2010**, 157–158), което категорично отхвърля възможността, предлагана от В. Златарски, *κόμης* да е равнозначно на *къметъ*³.

Обобщавайки представените тук водещи концепции за произхода на комитатите, тези на Хр. Коларов, Т. Вашилевски, И. Венедиков и Ж. Жеков показва немалко слаби места. Това, само по себе си, води до извода, че темата не може да се приеме за приключена и че има още доста неизяснени въпроси около вътрешното деление на ранносредновековната българска държава. Именно по тази причина е нужно да се обърне внимание на тези слабости в теориите им, като след това ще бъде представена една друга възможност за появата на системата на комитатите на територията на Първото българско царство.

³ Още за произхода и значението на *къметъ* у **Станков 2006**, 40–41.

При теорията на И. Венедиков изпъква вътрешното противоречие, което е разкъсвало автора при обяснението му за това, откъде може да бъде заета комитатската система в ранносредновековната българска държава. От една страна за него е повече от видна връзката ѝ със западноевропейските титла граф и съответно подчинената му територия – графство, и заедно с това извежда на преден план незадоволителното за него и твърде опосредствано обяснение за връзката на славяните от тема Тракия, преселени в Опсикон, където единствено на територията на Византия е в употреба титлата комес. Заедно с това, от автора изрично е подчертано и противоречието и в това, като пише, че в прабългарските надписи винаги се изписва в номинатив като κόμης, не с използвания по това време във Византия вариант κόμης. В една своя по-късна обзорна статия по проблемите на административното устройство на Първото българско царство авторът игнорира противоречието, наблюдаващо се тук, и акцентира само върху съответствието на комит с граф на латински (**Венедиков 1981**, 149). По отношение на това, че първият появил се на територията на ранносредновековна България комитат е този на Средец, там нищо не се споменава, т. е. може да се приеме, авторът е преразгледал гледната си точка и по този проблем. Вече се говори за постепенното присъединяване на нови територии към българската държава в следния ред: земите между Дунав и Карпатите; земите между Дунав и Срем със земите по Струма; след това при кан Пресиян и земите по горното и средното течение на река Вардар и т. н. (**Венедиков 1981**, 149). Заедно с това не трябва да се пропускат и изказаните съображения от страна на Ж. Жеков за невъзможността средецкият комитат да бъде първият създаден на българска територия, поради липсата на сведения за византийски комеси на Балканите, а другата позиция на комес във войската стои твърде ниско за командир на такъв стратегически разположен град (**Жеков 2007**, 260 – 261).

Доста повече неясноти и противоречия се забелязват в тезата на Ж. Жеков. В основата ѝ стои едно твърде объркано по съдържание известие, присъстващо у Лъв Граматик и Продължителя на Георги Монах за преселени и настанени в „България отвъд Дунав“ ромейски военнопленници и тяхното бягство оттам по времето на българският владетел Βαλδίμερ (**ГИБИ 1964**, 156 – 157 (Лъв Граматик); **ГИБИ 1965**, 136 – 137 (Продължител на Георги Монах); **Жеков 2007**, 255 – 256). Това сведение той се опитва да датира, стъпвайки на споменатия в него византийски император Теофил (813 – 842), но въпреки това то остава не напълно фиксирано във времето. Заедно с това трябва да се обърне внимание на един детайл, на който е обърнал внимание преди това само И. Венедиков, а Ж. Жеков не е взел под внимание. Това е титлата, с която е назован въпросният местен владетел. Тя е κόμης (**ГИБИ 1964**, 156 (Лъв Граматик); **ГИБИ 1965**, 136 (Продължител на Георги Монах)), а не κόμης, както е традиционното изписване в българска

среда на управителите на комитатите в ранносредновековната българска държава. И връщайки се към двусмислието на титлата във византийска среда, от една страна на управител на тема (като изключение) и на командир на банда, то трябва да бъде отбелязано, че във втория вариант, т. е. на нископоставен военен командир, тя не е непозната през разглеждания период на територията на Балканския полуостров, а и в частност на българите. За познаването от страна на българите на значението ѝ добра илюстрация дава употребата на $\kappa\omicron\mu\tau\eta\varsigma$ в Сюлейманкьойския надпис на кан Омуртаг, съхранил част от клаузите на 30-годишния българо-византийски мирен договор (**Бешевлиев 1992**, 164 – 166, № 41). Там, в клаузата за размяна на военнопленници комесите са споменати на трето място след турмарсите и спатарииите⁴. Поредността им на споменаване без съмнение показва, че в случая се имат предвид командири на банди и по никакъв начин не може да се приеме за прототип на толкова високопоставена длъжност, каквато се явява комита у българите. При вглеждане в контекста на коментирания епизод, описан от Лъв Граматик и Продължителя на Георги Монах, не може да се твърди със сигурност, че става въпрос конкретно за един от двата варианта на употреба на титлата.

При търсенето на косвени възможности за прецизиране на датата на поява на предположения от Ж. Жеков първи комитат на ранносредновековната българска държава, също се виждат няколко слаби позиции. В основата на тезата му стои идеята, че съществува връзка между българската активност на североизток и появата на първите комитати. В този контекст е разглеждано и заселването на ромеи в рядконаселените територии на североизток от дунавската делта, за да служат като буфер срещу активиралите се степни вълни – в случая печенеги и маджари. В същото време той ги вижда и като създаващи проблеми, като най-сериозният, според него, е разпространението на християнството. Едва ли собствено християнството като религия би било толкова опасно, особено пък разпространението му в такава полудива, силноварваризирана среда?! По същата логика, независимо че не са християни, много по-опасни за България (а и за Византия) са непокръстените степни племена. Неслучайно въпросните ромеи са заселени срещу тях. Преместването на население от новозавладени или бунтуващи се територии на други места с цел изграждане на буфери, е похват широко използван и добре познат от историята на Византийската империя⁵. Именно на този изпитан

⁴ В гръцкия текст (с. 164) титлата е предадена като $\kappa\omicron\mu\iota\tau\omicron$ [v] заради косвения падеж. Сърдечно благодаря на докторант Симеон Антонов за помощта при работата с гръцките текстове.

⁵ Вж. например преселенията на мардаитите (686–687 г.) и славяните в Опсикион (688 г.) при управлението на император Юстиниан II (685–695, 705–711) (**Кулаковский 1915**, 255–256; **ГИБИ 1960**, 265). Обобщаващо за преселенията при император Юстиниан II вж. **Острогорски (б.г.)**, 192–194.

от съседката ѝ похват се базира и българската политика на преселване на византийските военнопленници през IX в. в такива буферни територии. А в случая опасността е не разпространението на християнството, а контактите на ромеите от „България отвъд Дунав“ с централната ромейска власт. По този начин те се явяват враг в тила на централната българска власт. И не толкова формирането на предпологан комитат би довело до по-силен контрол върху преселените във вътрешността ромеи, а прекъсването на възможностите им за връзка с Византия.

Ж. Жеков отнася създаването на този комитат преди българската кампания към река Днепър, в която загива копана Корсис и преди похода срещу Тома Славянина⁶. Поставяйки двата конфликта във взаимовръзка и изхождайки от правилото, че една държава не трябва да воюва едновременно на два фронта, той стига до заключението, че най-удобният момент за похода на североизток към река Днепър и създаването на първия (североизточния по неговата терминология) комитат е периодът между 818 и 821 г. Този извод би могъл да се приеме наполовина. При така описаната ситуация, предложеният период би бил най-подходящият за провеждане на военна кампания по посока Хазарския каганат, чиито цели биха могли да бъдат различни, и не е задължително да изисква дълга подготовка, а да се е наложила от непредвидени обстоятелства⁷.

Не са известни случаи, при които важни за държавата реформи да се правят преди военна кампания, още повече, когато не знаеш какъв би бил резултатът от тях. Още повече да правиш такъв „експеримент“, в основата на който стоят такива нелоялни към държавата елементи, каквито са визан-

⁶ Посочените от Ж. Жеков и представени по-горе години на начало на въстанието на Тома Славянина 819 – 820 г. са подвеждащи, тъй като е добре известна и конкретната дата на началото му. То започва веднага след убийството на император Лъв V Арменец (813 – 820) по време на Коледната служба (Вж. **Дашков 1996**, 149), когато Тома не приема новопровъзгласилия се император Михаил II (820 – 829), а началото на самото въстание е през пролетта на 821 г., на границата с Абасидите (**Bury 1912**, 86 – 87), т. е. започнало е най-малко една година по-късно от представената от автора дата.

Едва ли за осъществяването на изненадващ удар срещу обсаждащия Константинопол Тома Славянина е било нужно изграждането на стационарно, при това каменно укрепление, което би останало далеч в тила на българските войски при евентуални военни действия дълбоко във византийска територия. Изграждането му би отнело доста време и ресурси, а това по никакъв начин не би било в плюс на едно изненадващо нападение. Освен това, и в самия Чаталарски надпис, обозначаващ построяването на „малък аул“ (по проблема за идентификацията на този „малък аул“ Вж. **Бешевлиев 1992**, 222 – 224), не се споменава за това, той да е построен като изходен пункт за поход, а такъв важен факт от гледна точка тогавашната политическа ситуация едва ли би бил пропуснат. Изразът в надписа „...*да гази добре с крака си императора...*“ е част от добре позната византийска акламативна практика с източен (сасанидски) произход (**Бешевлиев 1992**, 82 – 83, 220 – 221) и едва ли трябва да се свързва с конкретни събития.

⁷ По проблема за причините за българския поход към река Днепър вж. **Хрисимов 2013**, 288 – 290.

тийските преселници и при условие, че е добре известен крайния резултат от техните действия. По-правдоподобно, и в реда на нещата, е реформи да бъдат правени след съответна военна кампания или социален трус в страната. Независимо от резултата от тях, вече са налице съответните поуки, които да послужат за база на съответните нужни промени (реформи). Така представя създаването на законите на кан Крум „Свидас“ – след победния поход срещу аварите и беседването на българския владетел с аварските аристократи (ГИБИ 1964, 310; Suda online. Headword: Βούλγαροι Adler number: beta, 423). И ако при кан Крум сведението понякога се приема за легендарно, то по никакъв начин не могат да бъдат наречени легендарни сведенията за процесите на създаване на темната система във Византия, допринесла за оцеляването ѝ след арабската експанзия и съхранила се устойчиво до XI в. (Жеков 2007, 186 – 208 и посочената там литература). Такава би следвало да е и ситуацията в случая с появата на комитатите в ранносредновековна България. При посочените несъответствия и изложените мотиви не е възможно да се смята за приемлива тезата за поява на комитатите във времето между 818 и 821 г. в българския североизток.

Преди да бъде представена една друга възможност за заемане на комитатската система е нужно да се обърне внимание на състоянието на българската държава и геополитическата обстановка, в която се намира към края на VIII и първата половина на IX век. Отчасти това беше направено в началото на изложението, но е нужно да се развие, защото до голяма степен би дало отговор и на посоката, в която е възможно да се търсят вероятни аналогии на административното деление, функционираше в Първото българско царство от IX век до самия му край и добило голяма популярност вследствие произхода на последната му царска династия – тази на Комитопулите. Освен че е настъпила вътрешна стабилизация, България започва да води експанзионистична политика като първите ѝ големи териториални придобивки са в северозападна посока за сметка на Аварския каганат към средното течение на река Дунав и Трансилвания. Впоследствие това разширение продължава и на запад и югоизток, за сметка на територии на Византия (Вж. Коледаров 1979, 32 – 33). Като резултат от това повече от двойно разширение на територията на българската държава, в нея живеят множество племенни групи и етноси, т. е. държавата придобива мултиетничен характер. До този момент всички тези племенни групи и етноси, населяващи българската територия, урекулират делата и споровете помежду си според традиционното право, а ромеите – по християнските закони. С цел премахване на посочените различия кан Крум въвежда общодържавно законодателство, валидно за всички нейни поданици (ГИБИ 1964, 310; Suda online. Headword: Βούλγαροι Adler number: beta, 423). Заедно с това, тогава България за първи път се оказва в ситуацията да има преки съседи, като преди между нея и съседите ѝ е има-

ло буферни територии⁸. Тези нови съседи са Византия, а по-късно и държавата на франките, сръбски княжества, Великоморавия, Хърватия и др. Следващата, неосъществена от кан Крум стъпка във вътрешната политика на държавата, е проблемът с администрирането на нарасналата ѝ в пъти територия. Обобщено, факторите, наложили появата на новото вътрешно администриране на България, са както вътрешни, така и външни, и в никакъв случай не трябва да се разглеждат поотделно, а комплексно.

При тази ситуация отново трябва да отправим поглед към съседите на България, които тя приема за съперници по това време – Византия и Франкската държава (империя). При двете проблемът с вътрешната им подялба и управление е решен по два коренно различни начина. Във Византия още в VII век започва въвеждането на темната система, която е в основата на вътрешното ѝ управление. Във Франкската държава Карл Велики въвежда ново териториално деление – марките. При подробния преглед на византийската темна система, направен от Ж. Жеков, е добре видно, че липсват допирни точки с комитатите в България (**Жеков 2007**, 186–218)⁹. Териториалното деление на Франкската държава – марките, като устройство и подялба са останали по-встрани от основната посока на сравнение и търсене на изследователите, занимаващи се с проблема. По тази причина те ще бъдат представени тук по-подробно.

Марките като явление във Франкската държава се появяват при управлението на Карл Велики. Първите три марки – Бретонската, Аварската и Испанската, се появяват през последното десетилетие на VIII и първото на IX век (**Wolfram 2001**, 243) и представляват слабообитавани региони, заобиколени от обитаеми територии (**Wolfram 2001**, 233), и съчетават в себе си едновременно граница от зонален и линеарен тип (**Smith 2008**, 176–177). Първото им споменаване е през 779 година, в капитулария от Херстал¹⁰, но все пак понятието остава рядко ползвано при управлението на Карл Вели-

⁸ Такава е ситуацията с Византия до втората половина на VIII в., когато южната съседка на България започва постепенно да си възвръща териториите в Тракия (Вж. **Станев 2012**, 86–109), а ако отчитаме и фактора Стара планина (Вж. **Мутафчиев 1987**; **Маринов 2015**; **Маринов 2014**; **Marinow 2014**; **Маринов 2013**; **Marinow 2013**), то България и към този момент има буферна територия на юг. На североизток, към хазарите, териториите между реките Днестър и Днепър през VIII век са незаселени и служат като буфер между двете държави (Вж. **Козлов 2015**; **Комар 2009**, карта на с. 119). На северозапад към аварите, на територията на централните Балкани през VIII в. живот не е засвидетелстван (Вж. **Bugariski, Radišić 2016**), а на север от река Дунав Карпатите служат като естествен широк буфер, отделящ българите от аварите.

⁹ Изказаното твърдение за прилики с темната система на база съвпаденията, че и в темите, и в комитатите се разполагат военни части, е твърде формално, за да бъде взето под внимание (Вж. **Жеков 2007**, 282).

¹⁰ Терминът във варианта му *marka* е със старогермански произход и има значение на „границна земя“ (Вж. **Lexikon des Mittelalters**, 1993, 300) или ‘edge’ (**Wofram 2001**, 233).

ки¹¹. Първоначално марките били формирани в пограничните, новозавладени от франките територии. Те включвали в територията си по няколко графства. Съчетавали в себе си едновременно военни и административни функции (**Lexikon des Mittelalters 1993**, 300–301). Били управлявани от маркграфове като последното понятие се появява едва през XIII век, а преди това се използват *dux limitis*, *praefectus limitis* или *marchio*. През 838 г. за пръв път се споменава *marchio* и в смисъл на управител на тази област. Със същия смисъл било ползвано и понятието *comes* или *comes et marchio* (**Lexikon des Mittelalters 1993**, 300–301). В средновековните латински текстове титлата е изписвана като *comes* (**Dictionary of the Middle Ages 1987**, 133), а това се дължи на припокриването на функциите на маркграф с тези на късноантичния *comes civitatis* (**Lexikon des Mittelalters 1986**, 76, 78).

От своя страна, разположената най-близо до българските територии марка – Аварската, се появява след присъединяването на земите на баварския херцог Тасило III към тези на франкската държава през 788 година и създаването на Баварската марка (**Wolfram 2001**, 237–238). Тогава франките стават непосредствени съседи с аварите и още същата година има три сериозни сблъсъка помежду им в контактните зони в района на Фриули и в Долна Австрия (**Wolfram 2001**, 238). Въпреки продължилите сблъсъци и назначените специални военни ръководители, които да пазят тези територии от аварите – Геролд във Фриули, подчинен на Пипин, краля на Лангобардия, и Ерик, префект на Бавария, пряко подчинен на франкския крал, те продължават да са подчинени на по-висшестоящи от тях (**Wolfram 2001**, 239–240; **Bowlus 1995**, 71). Според Ch. Bowlus след 799 г. (или по-вероятно след 803 г.) Карл Велики изпраща специален маркграф, който е полунезависим от префекта на Бавария (**Bowlus 1995**, 71). За X. Волфрам *terminus ante quem* на създаването на Аварската марка е 817 година и издаването на *Ordinatio imperii* (**Wolfram 2001**, 239–240), т. е. не по-късно от този момент тя функционира до северозападната българска граница, а вследствие на българската инвазия – по средния Дунав, като след 826 г. е реорганизирана (**Bowlus 1995**, 90–113).

„Вътрешната“ самостоятелност на маркграфовете (*comes*) и заедно с това пряката им подчиненост на владетеля прави марките жизнени като териториални и административни единици на Франкската държава. От една страна маркграфът е близо до конфликтните точки и може бързо да реагира при нападение или друго действие, а когато е нужно – да бъдат изпращани и подсилващи войски от централните части на държавата, от друга страна – при опити за сепаратизъм, от страна на някой от маркграфовете, може бързо да бъде неутрализиран с войските на централната власт. Това прави

¹¹ Прави впечатление, че терминът *marca* се използва като синоним на *limes*, *terminus* или *finis*. По начина си на употреба е видно, че има значение носещо повече смисъла на гранична зона, отколкото на граница. Вж: **Wolfram 2001**, 234.

системата „център-периферия“, каквато представляват централната част на Франкската държава и марките, изключително удобни за управление и жизнени като структура. Погледната в цялост и системата на марките не представлява новост, а следва един добре работещ стар модел, наследен от Римската империя, въпреки че пряка приемственост между двете държави липсва. Това е моделът на провинциите, където има един център на държавата (Рим и Италийския полуостров) и подчинени на него провинции.

Връщайки се обратно към комитатите е нужно да бъде изведено всичко известно (или неизвестно) за тях. На първо място, в най-ранното сведение, споменаващо комитатите – това на Хинкмар от 866 г., се говори за наличието на десет на брой такива. В известните към момента извори не са засечени преки или косвени данни за вътрешното устройство на комитатите, както и за централните им. Споменават се комитати, разположени по западната и североизточната граница на държавата.

Известното за комитите е преди всичко на база изводите на изследователите. По отношение на функциите им авторите заемат две коренно противоположни позиции. Според В. Златарски на тях са присъщи само военни функции (Златарски 1898, 37), докато Д. Ангелов е на мнение, че са само граждански управители (Ангелов, Андреев 1972, 110; Ангелов 1995, 384). В последно време, базирайки се на присъствието и споменаването на комитите в старобългарските текстове, Т. Славова стига до извода, че те изпълняват както военни, така и граждански функции (Славова 2010, 156–157).

По отношение на начина, по който комитите са поставяни на поста им, има разминаване в гледните точки на различните автори. Според В. Златарски, изхождайки от представената точка, че комит произхожда от *къметъ*, те са произхождали от местното население в комитата, били изборни и утвърждавани от централната власт, а други (с прабългарски произход) – се назначавали направо от владетеля (Златарски 1927, 636). А според Д. Ангелов длъжността им е предавана по наследство (Ангелов 1995, 384). Представените две гледни точки стъпват или на приета *a priori* позиция за произхода на думата (В. Златарски) или (вероятно) на сведения за събития и личности отнасящи се към втората половина на X век, каквито са комит Никола и Комитопулите (Д. Ангелов).

При сравнение с марките и техните управители се забелязват немалко съвпадения. Трябва да се отбележи и факта, че най-ранните споменавания на комитатите са свързани със северозападната българска граница, стояща най-близо до франките. Базирайки се на известните ни данни за функциите изпълнявани от комитатите, може с увереност да се твърди, че и те като марките изпълняват функциите на граница от линеарен и зонален тип. И също като марките обединяват (подчиняват) под единно ръководство, назначавано от централната държавна власт различни етноси (славянски племена, ромеи, авари?).

Прилики се забелязват и между комитите и *marchio (comes)*. И франкският и българският управители изпълняват както военни, така и граждански функции.

Въпреки тези съвпадения може би контактите между ранносредновековна България и кралството/империята на франките изглеждат твърде отскоро, предвид утвърденото мнение, че те датират едва от второто десетилетие на IX век (Вж. **Gjuselev 1966; Pohl 2002**, 327). В този случай обикновено се изпуска сведението на *Monachus Sangallensis*, свързано със завладяването на аварския Хринг от Пипин, синът на Карл Велики, през 796 г. Там той е описал как Карл „за осем години така усмирил [аварите], че не допуснал да останат и малки следи от тях. А българите изоставил, защото след унищожаването на хуните те не му изглеждали никак опасни за франкското кралство“ (**Scriptores rerum Germanicarum, Nova series (SS rer. Germ. N.S.) tomus XII, Notkeri Balbvli, Gesta Karoli Imperatoris, Berolini MCMXIX, 51; ЛИБИ 1960**, 285). Това сведение е въведено в обръщение още от В. Златарски като допълнително доказателство за обща граница между България и Франкската империя още след 805 г., при управлението на кан Крум (**Златарски 1927**, 248). Дори да не бъде приета тезата за толкова ранна обща граница между двете държави (още към 796 г.), едва ли би могла да бъде отречена възможността за контакти между двете държави или дори сблъсъци между български и франкски отряди при акциите за анексиране на териториите на Аварския каганат и подялбата на аварското наследство¹². Именно в тази ситуация е възможно да е станало и първото българско запознанство с устройството на пограничните франкски области – марките, на база най-близкостоящата до новоприсъединените аварски територии – Аварска марка.

По-късно, във връзка с конфликта за избягалите от българската власт славянски племена тимочани и други, по западните български предели (**Rau 1968**, 116 – 117; **ЛИБИ 1960**, 35) двете държави са в постоянен контакт посредством пратеничества¹³. Стигайки до годината 827, когато след неуспешния опит за решаване по дипломатически път на проблема с тези племена, касаещ двете държави, българската страна изпраща с флот военен корпус по река Драва. Там българските войски покорили с огън и меч славяните, които живеели в Панония, изгонили техните князе и им назначили български управители (*expulsis eorum ducibus, Bulgaricos super eos rectores constituerunt*) (**Rau 1968**, 150 – 151; **ЛИБИ 1960**, 38).

¹² На подобно мнение е и Пл. Павлов, който смята, че намесата на българите в този конфликт е възприета от франките като вражески акт. Вж: **Павлов 1997**, 59. За участието на българите в разделянето на аварското наследство и покоряването на аварите от страна на българите вж. *Susa Lexicon*.

¹³ Виж години 824, 825, 826 в *Annales Regni Francorum*. **Rau 1968**, 138 – 145; **ЛИБИ 1960**, 36 – 38.

Според някои автори представените действия могат да бъдат възприемани като назначаване на комити от страна на българската държава (Жеков 2007, 258, 259, 260). Българските действия в Панония по смяна на местните вождове с назначени от централната власт управители много приличат на франкския начин на усвояване на новозавладени чужди (васални) територии. По този начин след завладяването на Лангобардското кралство последният му крал Desiderius (756–774) е свален от власт и Карл Велики приема титлата Rex Francorum et Langobardorum. Заедно с това, за владение на сина на Карл – Пипин, са дадени земите на бившето кралство и той получава титла крал на Италия (Smith 2008, 170). Същият процес се наблюдава и в Бавария, където през 788 г. от трона е свален последния представител на местната династия херцог Тасило III и е заменен с префект (маркграф) (Wolfram 2001, 237; Smith 2008, 170).

Тази замяна на местните славянски князе с назначени от централната власт управители в Панония може да бъде приета за начало на налагане модела на марките/комитатите в ранносредновековна България. Начинът на действие на българските войски, свалянето на местните племенни управители и замяната им с поставени от централната власт, още повече сближават предложената тук поява на първите български комитати с франкските марки.

В допълнителна подкрепа на изказаната теза трябва да се върнем към забелязаното от И. Венедиков съответствие, че в латинския език комит и комитат означават съответно граф и графство. Обръщайки се към актуални за това време франкски официални текстове, е нужно само да погледнем в *Annales Regni Francorum* на Айнхард, където за година 826 описвайки отношенията с българите се споменава за появилите се слухове, че българският владетел е свален от престола или убит от един негов болярин, а по-късно и за придвижване на български войски към франкските граници. С цел да бъдат проверени тези слухове към панонската граница, където е и най-невралгичната точка от българо-франкският спор, е изпратен дворцовият граф Бертрих при графовете, отговарящи за Аварската марка, Балдрик и Геролд. Титлите на тримата са записани в латинския текст като *comites*, както на латински се изписват и българските комити (Rau 1968, 144–145; ЛИБИ 1960, 37–38).

В този случай трябва да се върнем на наблюдението на Т. Славова, че в старобългарските текстове думата стои там, където в гръцките текстове се споменават префект, а в някои случаи и патрикий (Славова 2010, 157–158), което отново пряко свързва комитите от Първото българско царство с франкските маркграфове.

Наличие на комитати и комити могат да бъдат идентифицирани по западната българска граница (разгледаните по-горе събития), по североизточната граница (случаят с бягството на византийските заселници в „България отвъд Дунав“) и най-много сведения за такива са свързани с югозападните

територии на държавата от времето на управлението на княз Борис до втората половина на X в.¹⁴ За отбелязване е, че най-невралгичната от гледна точка на конфликти граница югоизточната – водеща към столицата на Византия, не е отбелязано присъствие на такива длъжностни лица или комитат. От една страна това изглежда странно, но от друга – може би такива нарочно не са създадени. Вероятно веднага след завладяването си тези територии са приведени на централно подчинение в българската държава, тъй като са изключително оспорвани между двете съседки. По този начин, когато събитията изискват това, централната власт има възможност за бърза реакция и предотвратяване на нападения от страна Византия¹⁵. Точно това пряко подчинение, макар и във военновременен положение, отразява и Хамбарлийският надпис (**Бешевлиев 1992**, 186–187), където за командващ центъра на войската (и командващ на цялата войска) е назначен братът на владетеля, а негови подчинени са къвханът и ичиргу боилът (**Бешевлиев 1992**, 191). Тези територии са твърде близо до сърцето (столицата, независимо дали това е Плиска или Преслав) на българската държава, за да бъдат оставени с местно управление, т. е. да бъдат формирани в комитат. При непряко управление (чрез комитат) тези територии стават по-уязвими и по-трудно контролируеми. Затова е и липсата на сведения за комитати от византийските извори.

В пряка връзка с проблема за комитатите стои и проблемът за често споменаваните както във византийски (**Constantine Porphyrogenetos 2017**, 681; **ГИБИ 1964**, 222) и български (**Калоянов, Спасова, Моллов 2007**, 198; **Христов 2012**, 34–35) наративи, така и в първобългарските надписи (Вж. например **Бешевлиев 1992**, 235–237 № 65, 66) изрази „вътре“ и „вън“. Първи на използването на понятията „вън“ и „вътре“ обръща внимание А. Хилфердинг, като ги сравнява с централната област на държавата и погранични области (**Гилфердинг 1968**, 28). Тези антиподи не са убягнали от погледа и на В. Златарски, който им посвещава специална статия и обръща внимание на съответствията между обръщенията, използвани към част от болярите в „Книга за церемониите“ на Константин VII и използването на същите понятия в „Чудото на свети Георги с българина“ (**Златарски 1972**). Той дефинира двете понятия като според него под „вътрешни“ боляри се разбират, тези които живеели „вътре“ в резиденцията на владетеля, а „външни“ са които нямали служба при владетеля, т. е. не участват във властта, а живеели „вън“ от центъра на държавата, в свои владения, но винаги били готови да се притекат на помощ на държавата (**Златарски 1972**, 309). По-обстойно на този проблем се спира И. Венедиков. Като разглежда бунта на боилите след

¹⁴ За идентификацията и местоположението на отделните комити вж. **Славова 2010**, 156–157.

¹⁵ За наличието на български гарнизони по византийската граница, съставени от преселено от централните части на България население вж. **Борисов 2011**; **Борисов 2012**; **Борисов 2018**.

покръстването, на база сведенията на Хинкмар и „Отговорите на папа Николай по допитванията на българите“, той стига до заключението, че силите на бунтовниците идват от комитатите. Заедно с това отбелязва и един друг важен момент, а именно това, че явно българският владетел по това време разполага с голяма и силна войска, която да се противопостави на войските, идващи от комитатите, което за него е доказателство за наличието на вътрешна област (**Венедиков 1979**, 18). Разглеждайки сведението на Константин Порфиrogenет за вътрешните и външни боили, той, правейки алюзия с Византия, където Константинопол е „вътре“, а темите (провинциите) са „вън“, казва, че част от изследователите приемат, че под „вътре“ в България се разбира столицата (Плиска, Преслав или Охрид), а „вън“ са комитатите. Заедно с това се учудва, че А. Хилфердинг разбира „вън“ като погранични области, а в този случай под „вътре“ не трябва да се разбира столицата, а вътрешната област на държавата. Това според Венедиков влиза в противоречие с идеята, че България е устроена като Византия, а е като Франкската държава и нейните марки (**Венедиков 1979**, 20–21). Ж. Жеков е настроен скептично относно съществуването на вътрешна област в ранносредновековната българска държава, а смята, че термините „вътре“ и „вън“ употребени в първобългарските надписи показват дали съответния военачалник е загинал в пределите на държавата или извън нея. Същият скепсис изпитва и по отношение тълкуването на текста от Константин Порфиrogenет (**Жеков 2007**, 283–284).

При разгледаните мнения по проблема е видно, че липсва единнодушие за това, какво трябва да се разбира под „вътре“ и „вън“, отнесено за ранносредновековната българска държава. Ако приемем, че под „вътре“ се разбира столицата, то в такъв случай се очертава голямо средоточие на власт в центъра и множество полунезависими аристократи, гравитиращи по различни причини около властта в столицата. По-вероятна изглежда възможността „вътре“ да е централната област на държавата, градивната ядка, около която се е изградила разширяващата се постепенно държава, а около нея да стоят областите „вън“. Тези области „вън“ по никакъв начин не трябва да бъдат приемани като противоречащи на възможността да бъдат комитатите (това плаши И. Венедиков), които от своя страна са допълнително присъединени към държавата територии, и заедно с това изпълняват и гранично-охранителни функции. И в този случай съпоставката с Франкската държава се налага от само себе си. Там традиционно в употреба е владетелската формула „и вътре в кралството ми и извън него, в нашите марки“¹⁶. По този начин приликите между марките и комитатите стават още повече, а отдалечаването от предполагаемия византийски модел на заимстване на последните – още по-голямо.

¹⁶ Вж. **MGH Cap. II**, p. 74, no. 205 *“et infra regnum et extra regnum per marchas nostras”* цитирано по: **Smith 2008**, 177.

Валовете, както смята П. Коледаров, могат да се приемат за маркиращи територията „вътре“ държавата като добре показват разположението на тази централна част на двата бряга по долното течение на река Дунав (**Коледаров 1979**, 14).

Обръщайки се за пореден път към коментирания текст за комитатите, присъстващ у Хинкмар, и тук изложената теза за наличието на комитати само по граничните области на Първото българско царство, но не и в посока Византия, е възможно да се намери и отговор на въпроса защо именно комитатите се обявяват против покръстването. Логичен отговор на това може да се открие в това, че въпросните територии са най-далечно разположените области на държавата, отдалечени твърде много от основния център на разпространение на християнството на Балканите по това време – Константинопол. Именно в отдалечеността оттам може да се крие причината за бунта на езичниците, останали далеч от контакта с християнството. За тях, заради коментираната отдалеченост, новата религия е много по-непозната, отколкото на живеещите „вътре“, в централната област на ранносредновековна България.

* * *

Неведнъж в българската историография след В. Златарски (**Златарски 1898**, 30 – 33) и особено след Й. Андреев (**Андреев 1978**) константно е застъпвано становището, че комитите са били не пряко подчинени на владетеля и централната власт, а на една друга институция – боритарканите (Вж. **Mogavcsik 1958**, 97, 166, 299 – 300, 355; **Коларов 1977**, 8; **Венедиков 1979**, 57 – 62; **Николов 2005**, 89). На по-различно мнение е Ж. Жеков, който обръща специално внимание на факта, че у Теофилакт Охридски споменатият Вортакάϋϋϕ (борикаркан) (**Πiev 1995**, 97⁶⁷³) в Белград е представен като носещ византийската титла ὑποστράτηγος (**Πiev 1994**, 97⁶⁷⁷; **ГИБИ 1994**, 30; **Жеков 2007**, 283). Той възразява на тълкуването на И. Венедиков, че понятията *стратег* и *подстратег* са равнозначни и „не може да има спор“, че става въпрос за управител на тема (област) (**Венедиков 1979**, 59). Според Жеков има само един, единствен случай, когато подстратег изпълнява функциите на управител на тема и в повечето описани случаи тази титла се носи само от действащи военни командири (**Жеков 2007**, 283). В контекста на създаването на тема Тракия Николай Кънев коментира и това, че най-ранният засвидетелстван византийски високопоставен администратор, отговарящ за темата (същият, който е определен от Ж. Жеков като единствено изключение) е „*Теодор, апоипат, патрикий, комес на императорския Опсикион и ипостратег на Тракия*“ (**Кънев 2013**, 130 – 131 бел. 2; **Mansi 1901**, 209). Според него, в случая с Теодор, в контекста на византийската административно-рангова система, трябва да се тълкува не в смисъл на заместник-стратег, а да се разбира като „временно изпълняващ“ тази функция, поради отсъствието на титуляра (**Кънев 2013**,

130–131 бел. 2). Още повече – странно изглежда един екс-консул и патрикий, както е Теодор, поставен начело на отделна тема, като Опсикион, да е заедно с това подчинен на друг темен ръководител (Кънев 2013, 130–131 бел. 2). Под ипостратег се разбира длъжността на подстратега, пряко подчинен на стратега и заместващ го в някои функции (Кънев 2013, 130–131 бел. 2). Собствено функцията на стратега е управител на тема и военачалник на подчинените му войски (Кънев 2013, 130–131 бел. 2). Следователно, обозначаването на боритаркана/таркана като подстратег в житието на свети Климент Охридски, може да се използва като отправна точка за определяне длъжността му позиция спрямо византийската йерархична система. На база това, с голяма доза сигурност може да се твърди, че редът на рангова подчиненост не върви от боритаркана към комита, а обратно. Споменаването им в обратен ред (веднага след владетеля боритаркана, а след него комита) в Наръшкия надпис (Бешевлиев 1992, 182–185 № 46; Андреев 1978) може да се тълкува в смисъл на пряката отговорност за този сектор от границата на таркана, стоящ на подчинение на комита. Заедно с това, споменаването им заедно в този надпис, е допълнително потвърждение, че двете длъжности съчетават в себе си и военни и административни функции.

Традиционно, от занимаващите се с проблема, сред центровете на комитати, се поставя и Средец, като според И. Венедиков това е първият конституиран комитат, още по времето на кан Крум (Вж. Коларов 1977, 8; Венедиков 1979, 80). При представянето на гледните точки по проблема с комитатите бе обърнато внимание и на това, че Ж. Жеков възразява против тази възможност. От гледна точка на представената тук теза, че комитатите са разположени по периферията на държавата области, Сердика–Средец–София остава вътре в държавната територия, далеч от периферните области. А предвид мащабите и териториите, заемани от българската държава тогава, градът заема централно, средишно място. За възприемането на града от тогавашните българи като стоящ в центъра на българските територии красноречиво говори българското му название от това време – *Сръдець*, *Сръдець* или *Стръдьць* (Данчева-Василева 2017, 458). Най-рано това име на града е засвидетелствано във втората половина на XI век, но предвид това, че е употребено в текст, стоящ близо до народната литература, каквито са историко-апокалиптичните произведения („Български апокрифен летопис“, „Видение Данилово“, „Сказание Данилово“ и др.) (Данчева-Василева 2017, 458) може да се твърди, че това му име е било широко разпространено и известно из цялата българска територия.

Семантично името *Сръдець* произхожда от един и същ корен с дума като *сръда* (Старославянският словарь 1994, 621–622), която смислово добре разкрива идеята, криеща се в назоваването на града. И едва ли даването му на това име е случайно. То говори за осъзнатото му средишно, централно място върху територията на българската държава или землище.

Единственото време, когато градът би могъл да изпълнява функциите на някакъв административен, периферен център в ранносредновековната българска държава, е времето от завладяването му при управлението на кан Крум до присъединяването на териториите на тимочаните.

* * *

Представената тук теза за произхода на комитатите ги свързва по множество параметри с появилите се по-рано в държавата на Карл Велики марки. Наличните данни и аналозиите от франкска среда дават възможност до бъдат описани като ситуирани по периферията на държавата обособени области, начело на които стоят комити, назначени пряко от владетеля. И както казва Хр. Коларов „те заобикаляли като венец българските земи в Мизия“ (Коларов 1977, 8). Появата им може да се свърже с българо-франкския конфликт за отделените се от България славянски племена, завършил с поставянето на управители, назначени от централната власт. Липсват данни за наличие на комитати по посока югозапад – към столицата на Византия – най-конфликтната зона в международните отношения на Първото българско царство. Тези територии, както и териториите, стоящи в основата на ранносредновековната българска държава, са пряко под контрола на централната власт и често са маркирани с термина „вътре“, за разлика от „вън“, отнасящо се за комитатите.

Наличните изворови данни и интерпретацията им позволяват да се изключи възможността тарканите да бъдат по-високопоставени от комитите, а Средец да е комитатски център.

Въвеждането в българската държава на административно деление по образец на Франкската държава осигурява сигурен контрол по периферията на държавата при наличието на силна централна власт, но при слаба централна власт и слаб контрол върху пограничните области би способствала за засилването на центробежните сили.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Ангелов 1995: Д. Ангелов. Комит. – В: Кирило-методиевска енциклопедия, т. 2 (И–О). София, 1995, 384./D. Angelov. Comit. – V: Kirilo-metodievaska entsiklopedia, t. 2 (I–O). Sofia, 1995, 384.

Ангелов, Андреев. 1972: Д. Ангелов, М. Андреев. История на българската държава и право. София, 1972./D. Angelov, M. Andreev. Istoria na balgarskata darzhava i pravo. Sofia, 1972.

Андреев 1978: Й. Андреев. Нарышская надпись князя Симеона и административное устройство болгарского государства в конце IX и начале X в. – ЕВ, 3, 1978, 121 – 131./Y. Andreev. Nariyshskaya nadpisy knyazyu Simeona i administrativnoe ustroystvo bolgarskogo gosudarystva v kontse IX i nachale X v. – ЕВ, 3, 1978, 121 – 131.

Андреев, Милкова 1993: М. Андреев, Ф. Милкова. История на българската феодална държава и право. София, 1993./M. Andreev, F. Milkova. Istoria na balgarskata feodalna darzhava i pravo. Sofia, 1993.

Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1992./V. Beshevliev. Parvobalgarski nadpisi. Sofia, 1992.

Божилков, Гюзелев 1999: И. Божилков, В. Гюзелев. История на средновековна България VII – XIV век. София, 1999./I. Bozhilov, V. Gyuzelev. Istoria na srednovekovna Bulgaria VII – XIV vek. Sofia, 1999.

Борисов 2011: Б. Б. Борисов. До тук стига България (Бележки по хронологията и развитието на селищната мрежа в Южна България по времето на Първото българско царство. – В: Оттука започва България. Материали от втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен, 14 – 16.05.2010 година. Шумен, 2011, 231 – 251./B. Borisov. Do tuk stiga Bulgaria (Belezhki po hronologiyata i razvitiето na selishtnata mrezhа v Yuzhna Bulgaria po vremeto na Parvoto balgarsko tsarstvo. – V: Ottuka zapochva Bulgaria. Materiali ot vtorata natsionalna konferentsia po istoria, arheologia i kulturen turizam „Patuvane kam Bulgaria“ – Shumen, 14 – 16.05.2010 godina. Shumen, 2011, 231 – 251.

Борисов 2012: Б. Борисов. Археологические свидетельства праболгарского присутствия на юге Балкан. – Поволжская археология, 2, 2012, 50 – 65./B. Borisov. Arkheologicheskiye svidetel'stva prabolgarskogo prisustviya na yuge Balkan. – Povolzhskaya arkheologiya, 2, 2012, 50 – 65.

Борисов 2018: Б. Борисов. Археологически данни за българо-византийските отношения през Ранното средновековие от територията на днешна Южна България (VII – третата четвърт на X в.). – Епохи, XXVI, 2, 2018, 373 – 382./B. Borisov. Arheologicheski dannii za balgaro-vizantiyskite otnoshenia prez Rannoto srednovekovie ot teritoriyata na dneshna Yuzhna Bulgaria (VII – tretata chetvart na X v.). – Epohi, XXVI, 2, 2018, 373 – 382.

Василевски 1997: Т. Василевски. Произход на административната организация на комитатите в средновековна България. – В: Т. Василевски. България и Византия IX – XV век, София 1997, 48 – 54./T. Vasilevski. Proizhod na administrativnata organizatsia na komitatite v srednovekovna Bulgaria. – V: T. Vasilevski. Bulgaria i Vizantia IX – XV vek, Sofia 1997, 48 – 54.

Венедиков 1979: И. Венедиков. Военното и административното устройство на България през IX и X век. София, 1979./I. Venedikov. Voennoto i administrativnoto ustroystvo na Bulgaria prez IX i X vek. Sofia, 1979.

Венедиков 1981: И. Венедиков. Административна уредба на Първата българска държава. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1. София, 1981, 139 – 159./I. Venedikov. Administrativna uredba na Parvata balgarska darzhava. – V: Bulgaria 1300. Institutsii i darzhavna traditsia. T. 1. Sofia, 1981, 139 – 159.

ГИБИ 1964: ГИБИ V. София, 1964./GIBI V. Sofia, 1964.

ГИБИ 1965: ГИБИ VI. София, 1965./GIBI VI. Sofia, 1965.

ГИБИ 1994: ГИБИ IX – 2. София, 1994./GIBI IX – 2. Sofia, 1994.

Гильфердинг 1968: А.Ф. Гильфердингъ. Собрание сочинений. Т. 1. 1. История сербовъ и болгаръ. 2. Кирилль и Мефодий. 3. Обзоръ чешской истории. Санктъ Петербургъ, 1868./A.F. Gil'ferding". Sobraniye sochineniy. T. 1. 1. Istoriya serbov" i bolgar". 2. Kirill" i Mefodiy. 3. Obzor" cheshskoy istorii. Sankt" Peterburg", 1868.

Данчева-Василева 2017: А. Данчева-Василева. История на средновековна София IV – XIV век. София, 2017./A. Dancheva-Vasileva. Istoria na srednovekovna Sofia IV – XIV vek. Sofia, 2017.

Дашков 1996: С. Б. Дашков. Императоры Византии, Москва, 1996./S. B. Dashkov. Imperatorы Vizantii, Moskva, 1996.

Жеков 2007: Ж. Жеков. България и Византия. Военна администрация VII – IX в. София, 2007./Zh. Zhekov. Bulgaria i Vizantia. Voenna administratsia VII – IX v. Sofia, 2007.

Златарски 1898: В. Златарски. Рецензия на: Г. Баласчев. Новонайдениятъ надпись отъ времето на царь Симеона. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XV, 1898, 20 – 40./V. Zlatarski. Retsenzia na: G. Balashev. Novonaydeniyata nadpisa ota vremeto na tsary Simeona. – Sbornik za narodni umotvorenia, nauka i knizhnina, kn. XV, 1898, 20 – 40.

Златарски 1927: В. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 1, ч. 2. София, 1927 (19943)./V. Zlatarski. Istoria na balgarskata darzhava prez srednite vekove. T. 1, ch. 2. Sofia, 1927 (19943).

Златарски 1972: В. В. Златарски. Кои са били вътрешни и външни боляри? – В: В. Златарски. Избрани произведения. Т. I. София, 1972, 298 – 312./V. Zlatarski. Koi sa bili vatreshni i vanshni bolyari? – V: V. Zlatarski. Izbrani proizvedenia. T. I. Sofia, 1972, 298 – 312.

История на България 1981: История на България. Т. 2. София, 1981./Istoria na Bulgaria. T. 2. Sofia, 1981.

Калоянов, Спасова, Моллов 2007: А. Калоянов, М. Спасова, Т. Моллов. „Сказание за железния кръст“ и епохата на цар Симеон. Велико Търново, 2007./A. Kaloyanov, M. Spasova, T. Mollov. „Skazanie za zhelezniya krast“ i epochata na tsar Simeon. Veliko Tarnovo, 2007.

Козлов 2015: В. Козлов. Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII – начала XI веков н. э.: балкано-дунайская культура. Казань-Санкт-Петербург Кишинев, 2015./V. Kozlov. Naseleniye stepnogo mezhdurech'ya Dunaya i Dnestra kontsa VIII – nachala XI vekov n. e.: balkano-dunayskaya kul'tura. Kazan'-Sankt-Peterburg-Kishinev, 2015.

Коларов 1977: Хр. Коларов. Средновековната българска държава (уредба, характеристика, отношения със съседните народи). Велико Търново, 1977./Нр. Kolarov. Srednovekovnata balgarska darzhava (uredba, harakteristika, otnoshenia sas sasednite narodi). Veliko Tarnovo, 1977.

Коледаров 1979: П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. Т. 1. София, 1979./P. Koledarov. Politicheska geografia na srednovekovnata balgarska darzhava. T. 1. Sofia, 1979.

Комар 2009: О. В. Комар. Хозарський каганат у VIII–X ст. – В: Україна: хронологія розвитку. Давні слов'яни та Київська Русь. Т. 2. Ред. Толочко и др. Київ, 2009, 118–125./О. V. Komar. Xozars'kyj kahanat u VIII–X st. – V: Ukraïna: xronolohija rozvytku. Davni slov'jany ta Kyjiv'ska Rus'. T. 2. Red. Toločko y dr. Kyjiv, 2009, 118–125.

Кулаковский 1915: Ю. А. Кулаковский. История Византии. Т. 3. (602–717 гг.). Киев, 1915/Ю. А. Kulakovskiy. Istoriya Vizantii. T. 3. (602–717 gg.). Kiyev, 1915

Кънев 2013: Н. Кънев. Мястото на стратегията на Тракия във византийската рангова йерархия през IX–X в. според тактиконите от това време. – В: Н. Кънев. Византинобългарски студии. Велико Търново, 2013./N. Kanev. Myastoto na strategiyata na Trakia vav vizantiyskata rangova yerarhia prez IX–X v. spored taktikonite ot tova vreme. – V: N. Kanev. Vizantinobalgarski studii. Veliko Tarnovo, 2013.

ЛИБИ 1960: ЛИБИ II. София, 1960./LIBI II. Sofia, 1960.

Маринов 2013: К. Маринов. В дербите на Хемус (За някои страни в ролята на планината през периода VII–IX в.). – Palaeobulgarica, XXXVII, 4, 2013, 60–73./K. Marinov. V derbite na Hemus (Za nyakoi strani v rolyata na planinata prez perioda VII–IX v.). – Palaeobulgarica, XXXVII, 4, 2013, 60–73.

Маринов 2014: К. Маринов. Стратегическата роля на Старопланинската и Средногорската вериги в светлината на българо-византийските военни сблъсъци през VII–XI век. – Известия на Регионалния исторически музей – Габрово, Т. 2, 2014, 111–134./K. Marinov. Strategicheskata rolya na Staroplaninskata i Srednogorskata verigi v svetlinata na balgaro-vizantiyskite voenni sbblasatsi prez VII–XI vek. – Izvestia na Regionalnia istoricheski muzey – Gabrovo, T. 2, 2014, 111–134.

Маринов 2015: К. Маринов. Планинската верига Хемус и българската политическа граница през ранносредновековния период (Общ поглед). – В: Балканите – език, история, култура. Т. IV. Материали от Четвъртата международна научна конференция „Балканите – език, история, култура“, В. Търново, 18–20 октомври 2013 г., (Съст. К. Мутаfoва). Велико Търново, 2015, 105–120./K. Marinov. Planinskata veriga Hemus i balgarskata politicheska granitsa prez rannosrednovekovnia period (Obsht pogled). – V: Balkanite – ezik, istoria, kultura. T. IV. Materiali ot Chetvartata mezhdunarodna nauchna konferentsia „Balkanite – ezik, istoria, kultura“, V. Tarnovo, 18–20 oktombri 2013 g., (Sast. K. Mutafova). Veliko Tarnovo, 2015, 105–120.

Милкова 1982: Ф. Милкова. Законодателството на хан Крум. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. II. София, 1982, 235–244./F. Milkova. Zakonodatelstvoto na han Krum. – V: Bulgaria 1300. Institutsii i darzhavna traditsia. T. II. Sofia, 1982, 235–244.

Мутафчиев 1987: П. Мутафчиев. Балканът в нашата история. – В: П. Мутафчиев, Книга за българите. София, 1987, 65–89./P. Mutafchiev. Balkanat v nashata istoria. – V: P. Mutafchiev, Kniga za balgarite. Sofia, 1987, 65–89.

Николов 2005: Г. Николов. Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България. София, 2005./G. Nikolov. Tsentralizam i regionalizam v rannosrednovkovna Bulgaria. Sofia, 2005.

Острогорски (б.г.): Г. Острогорски. История на Византийската държава. София (б.г.)./G. Ostrogorski. Istorina na Vizantiyskata darzhava. Sofia (b.g.).

Павлов 1997: Пл. Павлов. Политическото наследство на Аварския хаганат и българските владетели (IX–XI в.). – В: Проблеми на прабългарската история и култура. т. 3. Шумен, 1997, 55–66./Pl. Pavlov. Politicheskoto nasledstvo na Avarska haganat i balgarskite vladeteli (IX–XI v.). – V: Problemi na prabalgarskata istoria i kultura. t. 3. Shumen, 1997, 55–66.

Славова 2010: Т. Славова. Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. София, 2010./T. Slavova. Vladetel i administratsia v rannosrednovkovna Bulgaria. Filologicheski aspekti. Sofia, 2010.

Станев 2012: К. Станев. Тракия в Ранното Средновековие. В. Търново, 2012./K. Stanev. Trakia v Rannoto Srednovekovie. V. Tarnovo, 2012.

Станков 2006: Р. Станков. О лексических моравизмах в древних славянских рукописях. – В: Преславска книжовна школа, т. 9. Шумен, 2006, 29–52./R. Stankov. O leksicheskikh moravizmax v drevnikh slavyanskikh rukopisyakh. – V: Preslavska knizhovna shkola, t. 9. Shumen, 2006, 29–52.

Старославянский словарь 1994: Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова. Москва, 1994./Staroslavianskiy slovar' (po rukopisyam X–XI vekov). Red. R. M. Tseytlin, R. Vecherka, E. Blagova. Moskva, 1994.

Хрисимов 2013: Н. Хрисимов. Българската държавност в старата Родина (VII–XI в.): така наречената Черна България. – В: Българска национална история т. II (Ред. Пл. Павлов). В. Търново, 2013, 249–296./N. Hrisimov. Balgarskata darzhavnost v starata Rodina (VII–XI v.): taka narechenata Cherna Bulgaria. – V: Balgarska natsionalna istoria t. II (Red. Pl. Pavlov). V. Tarnovo, 2013, 249–296.

Христов 2012: Я. Христов. Щрихи към „Сказание за железния кръст“. Благоевград, 2012./Ya. Hristov. Shtrihi kam „Skazanie za zheleznia krast“. Blagoevgrad, 2012.

Bowlus 1995: Ch. R. Bowlus. Franks, Moravians, and Magyars: The Struggle for the Middle Danube, 788–907. University of Pennsylvania Press, 1995.

Bugarski, Radišić 2016: I. Bugarski, M. Radišić. The Central Balkans in the Early Middle Ages: archaeological testimonies to change. – In: Byzantine heritage and Serbian art, I. Process of byzantinisation and Serbian archaeology (Ed. V. Bikić). Belgrade, 2016, 91 – 99.

Bury 1912: J.B. Bury. A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802 – 867). London, 1912.

Constantine Porphyrogenetos 2017: Constantine Porphyrogenetos: The Book of Ceremonies Translated by Ann Moffatt Maxeme Tall. (Byzantina Australiensia Vol. 18). Leiden-Boston, 2017.

Dictionary of the Middle Ages 1987: Dictionary of the Middle Ages, vol. 8: Macbeth – Mystery plays. New York, 1987.

Gjuselev 1966: V. Gjuselev. Bulgarisch-Fränkische beziehungen in der Ersten Hälfte des IX Jhs. – Byzantinobulgarica II, 1966, 15 – 39.

Iliev 1995: I. Iliev The Long Life of Saint Clement of Ohrid. A Critical Edition. – BBg, IX, 1995, 62 – 120.

Lexikon des Mittelalters 1986: Lexikon des Mittelalters, Bd. III: Codex Wintoniensis bis Erziehungs- und Bildungswesen. Stuttgart, 1986.

Lexikon des Mittelalters 1993: Lexikon des Mittelalters, Bd. VI: Lukasbilder bis Plantagenêt. Stuttgart, 1993.

Mansi 1901: G. D. Mansi. Sacrorum consiliorum nova et amplissima collection. Vol. XI. Leipzig, 1901.

Marinow 2013: K. Marinow. The Haemus Mountains as a shelter, an attack outpost and an observation post in the light of the Bulgarian-Byzantine military relations in the early Middle Ages. – Balcanica Posnaniensia. Acta et studia 20, 2013, 5 – 17.

Marinow 2014: K. Marinow. The Haemus Mountains and the Geopolitics of the First Bulgarian Empire: An Overview. – ЗПБИ 51, 2014, 17 – 32.

Moravcsik 1958: Gy. Moravcsik. Byzantinoturcica. Bd. II. Berlin, 1958.

Pohl 2002: W. Pohl. Die Awaren. Ein Steppevolk in Mitteleuropa 567 – 822 n. Chr. München, 2002.

Rau 1968: R. Rau. Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte, I: Die Reichsannalen. Einhard: Leben Karls des Großen. Zwei „Leben“ Ludwigs. Nithard: Geschichten (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 5). Darmstadt, 1968, repr. 1987.

Scriptores rerum Germanicarum: – In: Scriptores rerum Germanicarum, Nova series (SS rer. Germ. N.S.) tomus XII, Notkeri Balbvli, Gesta Karoli Imperatoris, Berolini MCMLIX, 51. https://www.dmgh.de/de/fs1/object/display/bsb00000692_00107.htm?sortIndex=010%3A060%3A0012%3A010%3A00%3A00&contextSort=sortKey&co

ntextType=scan&contextOrder=descending&sort=score&order=desc&context=bulgaribus&hl=false&fulltext=Gesta+Karoli (27.11.2018).

Smith 2008: J. M. H. Smith. Fines Imperii: The Marches. – In: The New Cambridge Medieval History, Volume II c. 700–900, ed. R. McCormick, Cambridge University Press 2008, 169–189.

Suda Online: Bulgars: – In: Suda Online. <http://www.stoa.org/sol/> Headword: Βούλγαροι Adler number: beta, 423 (15.10.2018).

Wasilewski 1978: T. Wasilewski. Origine de l'organisation administrative des “comitates” en Bulgarie medievale. – EB, XIV, 1, 1978, 84–88.

Wolfram 2001: H. Wolfram. The Creation of the Carolingian Frontier-System c. 800. – In: Transformation of Frontier from Late Antiquity to Carolingians, ed. Walter Pohl, Ian Wood, Helmut Reimitz. Leiden-Boston, 2001, 233–260.